

Ганна Філіпова

**РОЛЬ О. МЕНШИКОВА У РОЗБУДОВІ КИЄВА
В ПЕРШІЙ ЧЕТВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)**

Олександр Данилович Меншиков, відомий російський державний діяч та близький друг Петра I, відіграв значну роль у розбудові багатьох міст Російської імперії, передусім Санкт-Петербурга, першим губернатором котрого він був. Проте йому вдалося залишити свій слід і в Києві, хоча ця сторінка його біографії не є всебічно висвітленою в літературі.

Візити Меншикова до Києва та його діяльність у місті можна умовно поділити на два етапи: 1) 1706–1713 рр., переважно пов'язані з бойовими діями Північної війни та фінансовими махінаціями відносно перемежувань землі (т. зв. Почепська справа). Цей період добре вивчений в контексті біографій князя;

2) 1718–1720 рр., коли Меншиков брав участь у відновленні Києво-Печерського монастиря після масштабної пожежі. Цей період дослідники не розглядали.

Документи, розглянуті в статті, зберігаються у ф. 1725 (Харківська полкова канцелярія) та ф. 128 (Києво-Печерська Лавра) ЦДІАК України. Особливий інтерес представляє справа 1720 р. «Дело о подаче запорожских колоколов Печерской Лавре».

Діяльність Меншикова в Києві стосується Печерська, який з розгортанням Північної війни (1700–1721) набув важливого стратегічного значення в контексті української кампанії Карла XII, армія якого вважалася однією з найкращих в Європі [1, 178–179]. Оскільки російське командування не знало напевне, яким шляхом шведська армія рушить на Москву, видавалося вірогідним, що першого удару буде завдано Києву. Тому виник проект перебудови лаврських укріплень за сучасними європейськими правилами фортифікації [10, 204–205].

Ініціатором перебудови київських укріплень став Меншиков, який перебував у чині генерал-поручика та керував російською кавалерією. Під час першої ревізії Києва (де він побував, їдучи до Гомеля та Бихова) він писав цареві 7 травня 1706 р.: «Киев, как мы по приезде своем высмотрели, зело плох и небезопасен и с одной стороны мочно во всю линию стрелять. Однако мы еще будем высматривать, и где что для наилучшей безопасности надлежит сделать, о том милости вашей я буду доносить впредь» [5, 885]. 12 травня того ж року Меншиков більш детально оглянув Київ і написав цареві розгорнутого листа, в якому виклав свої думки про перспективи укріплення міста.

На нашу думку, амбіційний Меншиков дещо перебільшив незахищеність міста, підкреслюючи власні заслуги у боротьбі зі шведською загрозою. Цареві сподобався запропонований план, що полягав у домінуванні Печерського монастиря над рештою міської території. Приїхавши з Петербурга до Києва 2 липня, Петро I сам спроектував фортецю, що поєднувала монастирський комплекс і оборонні лінії, раніше зведені П. Гордоном під наглядом Мазепи.

Печерська фортеця була спланована за аналогією з Ранненбурзькою, трьома роками раніше подарованою царем Меншикову. Факти свідчать, що, займаючись київськими справами, цар намагався догодити своєму фавориту. У цей час було відправлено у почесну відставку давнього ворога Меншикова – фельдмаршала Огільві, а сам Олександр Данилович одружився з заможною та родовитою Д. Арсенєвою. Це дозволило йому ствердитися серед старої московської знаті. Вінчання, на нашу думку, відбулося в Успенському соборі Печерського монастиря, де Ф. Прокопович на честь цієї події виголосив промову [4, 36].

Закладення Печерської фортеці відбулося після служби, проведеної Варлаамом Ясинським на честь свята Успіння Богородиці 15 серпня 1706 р. у присутності Петра I та частини генералітету. Цар наполягав на обов'язковій присутності на цьому заході Меншикова: «Еще зело вам необходимо к Успеневу дню быть сюда, где б определит то дело, о чем довольно говорено с

вами, и мой отъезд». Про цю подію згадує і літопис Грабянки, щоправда, помиляючись датою: «Року 1708 сам цар-государ Петро Олексійович заклав Печерську фортецю. Після процесії він своїми руками клав на фундамент дернини» [3, 949].

Варто зауважити, що інтереси Меншикова в Києві не вичерпувалися подіями 1706 р. Наприклад, він бував у місті після Полтавської битви. Очевидно, що його справи в Києві мали економічний характер. Розширюючи свої володіння в Україні (частково конфісковані у гетьмана І. Мазепи), отримані за перемогу над шведами, Меншиков вдавався до незаконних перемишувань та поборів, шантажував дрібну шляхту та залякував козацьку старшину, змушуючи продавати земельні наділи за мінімальною ціною чи взагалі віддавати задарма. Про перипетії Почепської справи, що ілюструє жадібність, жорстокість та схильність до зловживань князя, написано багатою. Окремо хотілося б висвітлити іншу сторону його діяльності в Києві, пов'язану з відновленням Києво-Печерського монастиря після пожежі, що майже повністю знищила його забудову, а особливо постраждала соборна церква Успіння Богородиці. Пожежа спалахнула в ніч на 12 квітня 1718 р. [7, 465]. У травні 1718 р. архімандрит Іоаннікій Сеютович звернувся до Петербурга з проханням виділити кошти для відбудови монастиря. Відповідь зі столиці прийшла лише в кінці 1719 – на початку 1720 р. Царським указом керівником відбудови було призначено президента Колегії іноземних справ Г. Головкина, що діяв через посередника Ф. Апраксіна. Першочергово колегія зайнялася відновленням монастирських дзвонів, що майже всі загинули під час пожежі або були пошкоджені настільки, що не підлягали реставрації. 23 лютого 1720 р. Апраксін написав листа до Харківського полковника Г. Квітки: «Прислан указ из Коллегии иностранных дел, что по челобитию Киево-Печерской Лавры архимандрита Иоанникия Сеютовича... колокола с города отдать. И ломаную медь, что есть, без остатка меж колоколов. Оное по тому не мешкав отдать. С того указа прилагаю при сем копию изволение приказать означенные запорожские колокола, что они в Харькове есть...» [9, 1–19]

З листування російських чиновників можемо зробити висновок, що мідь та дзвони мали надійти з фортеці Кам'яний Затон на Дніпрі, знищеної росіянами за умовами Прутського миру з Портою. Можливо, після 1711 р. дзвони з тамтешньої церкви та запаси ламаної міді переправили до Харкова у відання полкової Ратуші, а звідти – до Києва. Харківський полковник Г. Квітка в лютому 1720 р. звітував перед Меншиковим, який перебував в Раненбурзі (сучасне м. Чаплигін Липецької обл.). Дії полкової старшини, що звітувала перед князем щодо справ, до яких він начебто не мав стосунку, можна пояснити. Можливо, це й було зумовлено наказом Петра I від початку 1720 р. про повернення Лаврі дзвонів. Також це могло бути пов'язано з інтересом царського фаворита до справ України. В тому само 1720 році Меншиков за наказом Петра I приїздив в Україну, де керував комплектуванням драгунських полків. Маючи значний вплив як фаворит Петра I, він задовольняв свої амбіції, вдаючись до погроз, штрафів та шантажу. Наприклад, «Малоросійські справи» фіксують випадки, коли Меншиков власноруч до крові бив прохачів, які намагалися захистити своє майно від його зазіхань [2, 462].

Від милості Меншикова залежала доля осіб, причетних до монастирських справ. З листування стає зрозуміло, що комплектацією дзвонів для Лаври займався генерал-майор Ф. Шидловський, який у 1711 р. насмілився сперечатися з Меншиковим через якісь справи. Після того, як генерал-майора було втягнуто до чергових земельних афер Меншикова, його розжалували наказом Петра, після чого він жив в Харкові. Крім того, Шидловський з 1706 р. певний час був полковником Харківського полку.

У відповіді на лист Апраксіна Г. Квітка, маючи на увазі царський наказ, звітував про те, що Меншиков повідомлений про надіслання 6-ти дзвонів вагою від 1,5 до 1000 пудів [7, 1–19].

Зі справи, яку вів секретар-асесор Головкина – П. Курбатов, бачимо, що з Кам'яного затону до Лаври надійшли не лише дзвони (два замість шести), а й церковне начиння. Оскільки дзвонів все одно бракувало, до монастиря надійшли дзвони з Вознесенського жіночого монастиря і з м. Білгорода [6, 15].

Отже, діяльність О. Меншикова в Києві не вичерпується висвітленими в історичній науці подіями, що відбувалися в 1706 р. навколо заснування Печерської фортеці. Особливий інтерес

становить факт його причетності до відновлення Києво-Печерського монастиря після пожежі 1718 р.

Можна висунути припущення, що неофіційне керівництво комплектацією лаврських дзвіниць дзвонами не було єдиним внеском Меншикова до реставраційних процесів. З урахуванням його діяльності на території Литви та Білорусі, припускаємо, що він робив якісь грошові внески в обмін на гарантовані згадки його імені в богослужіннях. Всі ці, а також нові подробиці можуть бути відкриті шляхом продовження архівних досліджень та введення до наукового обігу нових та маловідомих документальних свідчень.

Додаток

Лист Харківського полковника Г. С. Квітки князю О. Д. Меншикову

Публікується вперше. Лист зберігся в архіві полкової канцелярії в трьох примірниках, що дещо відрізняються за змістом і написані двома різними почерками. Можна припустити, що це – не відправлено за призначенням чорнові варіанти, адже вони не мають печаток. Відповідь князя досі не знайдена. Ми подаємо усереднений текст з урахуванням збереженості всіх оригіналів, яка є дуже поганою та вимагає перехресних доповнень.

«Его Царского пресветлого Величества и Российского государства Андреевского... фельдмаршал и многих орденов кавалер, мой милостивый господин князь Александр Данилович. Вашей высокой княжеской светлости доношу: при Санктпитебурхе изволил писать ко мне генерал-адмирал сиятельный граф Федор Андреевич Апраксин, и при том письме с указа Великого Государя прислана копия. Каков указ прислан мне, а к нему графу с Коллегии Иностранных дел. И в письме его сиятельство требует ведомости, которые колокола и медь ламаную прислати из Каменного Затону, что взята у именников Запорожских. Колокола каменная церковь... Указом велено отдати в крепость Печерскую или в Санктпитебурх. На тот указ я ответствовал письменно, чтоб мне справитися в Полковой Ратуше о тех колоколах и о ламаной меди. До сиятельства графа Федора Матвеевича Апраксина доношу письменное известие в самой скорости.

И ныне прибывши я в Харьков о выше писаной ламаной меди и колоколах в Полковой Ратуше справился. И явилось письмо чинения бывшего генерала Солод... Федора Шидловского, а каково то письмо, и с того письма до вашей высокой княжеской светлости посылаю копию. Так же и тому после его ген... прислан из Камер-Коллегии к нему графу... Федору Матвеевичу... и при сим письме дано лучшего разрешения... Его генерала-майора Шидловского. По... вашей княжеской светлости велено посла... и потому вашей княжеской светлости письмо в Раненбург из тех пересланных... их колоколов больших и малых, в них весу л 79, а два колокола иные. А так же колокола взять и прислать... коменданта Ава... ского Дмитрия Чоломо... ло Сава Емельянов сын Галахов а в са... и пушки в сви... Харькове налицо ... и в том прошу вашей высокой княжеской светлости... что повеление до его сиятельства графа Федора Матвеевича Апраксина известовать... [9, 1–19].

Джерела та література

1. Григорьев Б. **Карл XII**. Москва, 2006.
2. Есинов Г. **Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии**. Санкт-Петербург, 2010.
3. **Збірник козацьких літописів**. Київ, 2006.
4. Павленко Н. А. **Д. Меншиков**. Москва, 1984.
5. **Письма и бумаги императора Петра Великого**. Т. IV. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1900.
6. Прохання Іоанікія про передачу до Успенського собору риз від царівни Єлизавети, про надання майстрів для реконструкції храмів. Листи ієросхімонаха Романа та ієромонаха Ісаї. 1722–1728 рр. **ЦДІАК України**, ф. 128, оп. 1, 9, спр. 9.
7. Сіткарьова О. **Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.** Київ, 2006.
8. Справа про відновлення монастиря після пожежі. 1718 р. **ЦДІАК України**, ф. 128, оп. 1, 9, спр. 5.
9. Справа про передачу Печерській Лаврі дзвонів. 1719 р. **ЦДІАК України**, ф. 1725, оп. 1, спр. 7.
10. Тарле Е. **Северная война**. Москва, 2009.